

ÇOKLUK EKİ: -LAR / -LER ÜZERİNE

YARD. DOÇ. DR. HİKMET YILMAZ

Çokluk kavramı, dillerde sayı kavramı (*Alm. numeros, Fr. nombre, İng. number*) içerisinde değerlendirilmektedir. Çokluk kavramı ad soylu kelimeler ve fiillerle ilgilidir. Bu kavram dilimizde, Hint-Avrupa dillerinde, Arapçada özel eklerle karşılanır. Adlarda, ad soylu kelimelerde yansıtılan kavramın; fiillerde ise iş, oluş veya hareketi gerçekleştiren/gerçekleştirecek varlığın birden fazla olduğunu gösterir.

Çokluk kavramı hakkında, dil bilgisi terimleri sözlüklerimizin bazılarında şu bilgileri görmekteyiz: “İsimlerde ve zamirlerde aynı türden birden çok varlıkları anlatmak için; fiillere fiilin gösterdiği oluş ve kılışı, yani şahsın çokluk olduğunu göstermek için kullanılan özel ekler: ağaç+lar, çiçek+ler, oda+lar bey+ler, okul+umuz, bahçeler+imiz+çocuk+lar+muz, biz+ler, on+lar, anlattı-k, anladı-nız, geliyor-uz, gidecek-ler vb.” (Korkmaz, 1992, s. 39)

Çoğul, belirli eklerle veya sözcüklerle birden çok varlığı bildirme biçimi: *Evler, elmalar, ordular, evimiz, evlerimiz, geldiler, geldik, geliyoruz, gelelim, biz, onlar vb.* (Hatipoğlu, 1978, s. 36)

“Çoğul, isim ve zamirlerde birden çok varlığı, çekimli fiillerde birden çok kişiyi belirli ekler vasıtasıyla gösteren biçim. Bugünkü Türkçede isimlerin çoğul biçimi +LAR ekiyle yapılır. Ör. şarkı+lar, türkü+ler; biz, siz, onlar; yaptı-k, yaptı-nız, yaptı-lar, gidiyor-uz, gidiyor-sunuz, gidiyor-lar, dön-elim, dön-ün, dön-sünler” (Topaloğlu, 1989, s. 51)

Bir başka kaynakta ise bu kavram şöyle tanımlanır: “Tekile karşıt olarak çokluğu belirten dilbilgisi ulamı. Türkçe'nin çoğul belirten ekleri -ler (göz-ler), -imiz (göz-ümüz, gözler-imiz), -k (git-t-k, git-sek), -iniz gitti-iniz), -uz (gidiyor-sun-uz), -lim gide-lim) vb.'dir.” (Vardar, 1998, s. 65).

Türkçe Sözlük'teki tanım ise şöyledir: Çoğul: s. gr. Kelimelerin belirli eklerle birden çok varlığı veya kavramı bildirme biçimi: ordular, geldik, evlerimiz gibi ~ ekleri : Çoğul kavramı veren ekler: -ler /-lar : (elma-lar, ev-ler); -imiz (ev-imiz, ev-ler-imiz); -k (gel-di-k, gel-se-k); -iniz (gel-di-niz); -uz (gel-iyor-uz); -lim (gele-lim) gibi. (*Türkçe Sözlük*, TDK, Ankara 1988, s. 317-318)

Türk yazı dilinin tarihî gelişimi içerisinde çokluk kavramını veren eklerimizi ele aldığımızda ise durum aşağıdaki gibidir:

Eski Türkçe Dönemi: “Çokluk belirli ekler, bazı son çekim edatları, yahut belirli vasıflıklarla ifade edilir. Bu, ifade edilmemişse, teklik ifadesi, tekliği değil, belirsizliği ifade eder. Çokluk eki, tek tek fertlerin, yahut iş ve hareketlerin çokluğu söz konusu ise kullanılır...İsimlere, zamirlere belirsiz sayılara ve çekimi fiillere en çok gelen ve yaygın olan çokluk eki +lar / +lär’dir...”

Kitabelerde, bunun yanında, şahıs işaretlerine çokluk işareti olarak gelen bir +kun / +kün; +gun / +gün vardır. Biz “biz” (bän, män “ben”), siz “siz” (sän “sen”)’den ve köz “göz”, münüz “boynuz” ve Eski Moğolca *+re çokluk eki, krş. (Moğolca) iki+re “ikiz”, (Moğolca) müge+re+sün “kıkırdak” kelimelerinde olduğu gibi ikilik bildiren isimlerden, artık canlı olmayan bir ekin varlığına hükmedilebilir.

Ayrıca ärän “erkek, erkekler”deki +än’in bir küçültme değil, bir çokluk eki olarak kabul edilmesi gerektiği zikredilir. (Gabain, 1988, s. 62)

Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere Eski Türkçede birden fazla çokluk kavramı veren ek olmasına rağmen işlek olanı -lar / -ler ekidir.

Karahanlı ve Harezmi dönemi Türkçesinde de çokluk eki olarak karşımıza yaygın biçimde aynı ekler çıkmaktadır. maçin melikiniñ hukemaları ayiniñ memleke tidiler (KB-1404), yolçılar <yolçı-lar “yolcular” (KB-5250), asıglar <asıg-lar “faydalar” (KB1175)...(Hacıeminoğlu, 1996, s.31); avcı beg-ler HŞ-1299, halayık-lar HŞ-2653, körklüg-ler HŞ-3403, ayıttı-lar istemez biz şükr alardın HŞ-2915, bilürsen bolmagay-lar mençe şirin HŞ-3329...(Hacıeminoğlu, 1997, s. 57, 88)

Çağatay Türkçesinde “yalın çokluk -lar / -ler ekiyle biter: atalar “babalar”, kuşlar “kuşlar”, refıklar “arkadaşlar”, köñüller “gönüller”, télbeler “deliler”, yigütlar “yiğitler” ...gibi. (Eckmann, 1988, s. 53)

Kıpçak Türkçesinde de çokluk ekleri -lar / -ler biçimiyle genel durum doğrultusunda: at-lar (MS), kul-lar (KF), kiçe-ler (MG), ayıt “ay-lar “söyleyecekler”, yürümüş-ler “yürümüşler”...(Toparlı-Vural, Tarih yok, s.24, 32-33)

Eski Türkçeden itibaren Türk yazı dilinde çokluk eki, ilk metinlerimizde farklı ekler olsa da, yaygın ve işlek olarak -lar / -ler biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Türkiye Türkçesinde de, yazı dili bakımından, Eski Türkiye Türkçesinden itibaren durum bundan farklı değildir: “Çokluk eki -lar, -ler’dir. Metinlerimizde, daha önceki yüz yıllar Anadolu Türkçesinden ve bugünkü yazı dilinden farklı bir durum yoktur: gönüller ŞD 140-6, cennetler ŞD 81-5, gün yüzlüler ŞD 90-7, ulduzlar “yıldızlar” HŞ 1205, tağlar HŞ 2337..., girürler HŞ 1160, virürler HR 55, bağlarlar HŞ 1063, dirler HŞ 1117... (Timurtaş, 1994, s. 64,123-124)

Anadolu ağızlarında çokluk eki, yazı dilinde olduğu gibi, *-lar / ler* şeklindedir. Ancak ağızlarda gerçekleşen çeşitli ses olaylarına bağlı olarak bu eklerin çeşitli türevleri (varyantları) görülmektedir. Bu örnekleri, yapılan ağız çalışmalarından tespit ettiğimizde şöyle sıralayabiliriz:

1. *-nar / -ner* : Son sesi *-n, -ñ* ünsüzü olan kelimelerden sonra, ilerleyici tam benzeşme yoluyla çokluk ekinin bu türevi ortaya çıkmaktadır: *Bunnar gëtdiler. Pâdişah këyfe gëlerëk gapılara dayandı, günnerin bir gününde...; biz yëdi dev, bize gârşu goysunnar, serâyımız yıhıp bizi de öldürsünner...* (Caferoğlu, 1994, s. 9, 14); *...sufırayı sererik, ilāñneri goruh, ilāñner inen çıharrıh ..., gayrı insannar dālır.* (Korkmaz, 1977, s. 119, 121); *bunnar (1/21), olannarı (5/134), kıoyunnarı* (Gülensoy, 1988, s. 86); *İşte bunnar ikisidi dumana verdiler... Unnar kuvvetli ama...* (Olcaý, 1995 / 2 s. 38-39) ; *Günnerin birinde hekâyeler vahdi tez gelir... Bunnar burda gâtmede olsunnar, gel gelelim..., Göyden üş alma düşdi, ikisi söyliyene biri de diyniyennere.* (Olcaý, 1995 / 2, s. 91-95); *arıyannar “arayanlar” (3/8), bunnar “bunlar” (20/14), cinner “cinler” (49/151), düünner “düğünler”, gidennar “gidenler” 49/41), insannar “insanlar” (27/22)...* (Demir, 2001, s.106); *şinci adamnar durdu..., bobamnar asker ama, cepede örda..., ...o işi yapannardan oldümü bilmü..., yarın bunnarı çârmuşunuz...* (Kalay, 1998, s. 134, 151, 159)

2. *-nā / -nē; -lar / -ler > -nar / ner > -nā / -nē*, son ses olan *-r* ünsüzünün düşmesiyle ortaya çıkan türevidir: *yisiñ / yisiñnē “yesinler”, bunnā mı dovdu lala bu garıdan ?..., bu siziy olsun bunnādan bizim çok vā..., bunnā guñden güne böyüy- yalā* (Korkmaz, 1994, 22, 30); *Kıoyunnarı sabālen köyden toplārdım (22/1), bü- tün bunnā işde kütāya civārı (5/51), yaşlı gadınnā añnatmış epey .(5/98), şimdi- kinnēde nēde! (5/66)...* (Gülensoy,1988, s. 152, 153, 182); *bostannāni kökennē- nen kopāmuşlar..., ama şinciki gelinnē korımayvarı gızanım...,* (Kalay, 1998, s. 135, 206); *Sofrada fidolayı ‘uşahlā, ‘adamnā hēkimse yēdi gidelerdi ..., evvelki düvünne mi, hinciki düvünne mi? ...ğadınna da gidiyōdu...* (Eren,1997,.s. 103, 112).

3. *-lā / -lē ; -lar / -ler* çokluk ekinin son sesi olan *-r*'nin düşmesiyle ortaya çıkan türevidir: *deyi bēş nekat namaz gıhyalā..., bunna guñden güne böyüy- yalā..., kapıdan çıkāқан para isdeyalā...* (Korkmaz, 1994, 30); *yērliler bile ya- rın onu unutçaklā..., esgilēden heP gullanırlā be!* (Gülensoy; 1988, S.153); *kaş tāne çocuk, dayılānın, amicalānın çocuklarına berāber..., şindi gene genşlē tokturdan gelmöllē ...* (Kalay, 1998, s.128, 199); *...sōrā bizimkilē bizim zurhlilā.....zurhlilā gitdilē gavur geldi hinci...* (Eren,1997,.s. 105)

Görüldüğü üzere çokluk eki, Anadolu ağızlarında, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, esas itibariyle yazı dilinde olduğu gibi *-lar /-ler*'dir. Ancak, çeşitli ünsüz ve ünlülerdeki ses değişimleri ile *-nar / -ner; -nā /-nē ; -lā/-le* şekillerine girmektedir. Anadolu ağızlarında kullanılan bu şekiller, aslî ve ayrı birer çokluk eki değildirler. Benzer durum, yazı dili haline gelmiş olan, çağdaş Türk şivelerinde de kendisini göstermektedir. Örnek olarak yazı dilli, çağdaş lehçelerimizi ele aldığımızda çokluk ekleri aşağıdaki şekillerdedir:

Azerbaycan Türkçesi ve Türkmen Türkçesinde çokluk eki *-lar /-ler* biçimindedir. Ancak “*Çağdaş Azerbaycan Türkçesinin ağızlarında -lar / -ler ekleriyle birlikte -nar / -ner, -dar / -der, -tar / -ter, -zar / -zer ekleri geniş şekilde kullanılır...Türkmen lehçesinin ağızlarında ise -lar / -ler eklerine ilave olarak -lor / -lör, -nar / -ner, -nor / -nör, -la / -le, -lo / -lö varyantları da mevcuttur.*” (Zeynalov, 1993, s. 108).

Özbek Türkçesinde ise ekin “*sadece ince şekli vardır: başlär, kollär.*” Çağdaş Uygur Türkçesinde diğer Türk şivelerinde olduğu gibi çokluk eki, *-lar / -ler*'dir. Ancak ilgi hâlinde olan ve ikinci kişi ekleri alan kelimelerden sonra ekin ince ünlülü biçimi gelmektedir. Karaçay-Balkar Türkçesinde ise ekin son sesi olan *-r* ünsüzü düşerek ek, *-la /-le* biçimde kullanılır: *kitäbla* “kitaplar”, *adamlä* “adamlar”, *malla* “mallar”, *etle* “etler”...

Başkurt Türkçesinde ünlülerden sonra *-lar / -ler; -l, -m, -n, -ñ*'den sonra *-dar / -där; -r, -v, -y, -z*'den sonra *-zar /-zär; -b, -ç, -f, -h, -ğ, -k, -p, -s, -ú, -ş, -t*'den sonra *-tar /-ter* biçimleri gelmektedir.

Kazak Türkçesinde ünlülerden, *-r, -v, -y*'den sonra *-lar /-ler; -l, -m, -n, -ñ, -z*'den sonra *-dar /-der; -k, -p, -t, -s, -ş*'den sonra *-tar /-ter* biçimleri gelmektedir.

Kırgız Türkçesinde “*çokluk eki 12 şekillidir: -lar, -ler,-lor, -lör, -dar, -der, -dor, -dör, -tar, -ter, -tor, -tör.*”

Tatar Türkçesinde ve Gagavuz Türkçelerinde çokluk eki, *-m, -n, -ñ* ünsüzlerinden sonra *-nar / -när* biçimde, bunun dışında *-lar /-lär*'dir.

Başkurt, Kazak, Kırgız, Tatar Türkçeleri gibi farklı türevlerin görüldüğü lehçelerimizde de çokluk eki, aslî olarak *-lar / -ler* olmalıdır. Diğer şekiller, Türkiye Türkçesinin ağızlarında görüldüğü gibi, ekin ünlü ve ünsüz seslerinde gerçekleşen çeşitli ses olayları sonucunda ortaya çıkmış türevlerdir. Eğer bu yazı dilleri, edebî bakımdan işlenmiş bir ağızı esas alarak kuvvetli bir yazı dili geleceği oluştursa, çokluk ekindeki bu durum ortadan kalkacak ve Türkiye Türkçesine paralel bir biçim kazanacaktır.

Bu ise, Türkçenin ortak özelliklerinden birine daha yaygınlık ve genellik

kazandıracaktır. Bu anlayışla sözü edilen Türk şiveleri üzerinde çalışacak olanların, bu durumu göz önüne alarak, çokluk ekinin, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, yazı dili ile ağızlarında gösterdiği farklılıkları ayrı ayrı değerlendirmeleri daha doğru olacaktır.

Bu doğrultuda yapılacak çalışmalar sayesinde Türkçenin ortak noktaları daha net bir biçimde ortaya konmuş olacaktır. Bu ortaya koyuşlarla Türkçenin yaşayan bütün şivelerine dayanan genel bir dil bilgisinin (gramerinin) yazılması daha mümkün ve kolay bir hâle gelebilecektir. Bu da Türk dünyasının ortak yazı dili, alfabe birliği konusunda, daha hızlı ve ortak kabule hazır, adımlar atılmasına imkân sağlayacaktır.

Kaynakça

- Caferoğlu, Ahmet (1994), *Sivas ve Tokat İlleri Ağızlarından Toplamalar*, Ankara: TDK yay.
- Coşkun, Volkan (2000), *Özbek Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK yay.
- Demir, Necati (2001), *Ordu İli ve Yöresi Ağızları*, Ankara: TDK yay.
- Eckmann, Janos (1988), *Çağatayca El Kitabı*, (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul: İst. Ün. yay.
- Ercilasun, A. Bican (1991), (Başk. komisyon), *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, I-II*, Ankara: Kültür Bak. yay.
- Eren, M. Emin (1997), *Zonguldak-Bartın-Karabük İlleri Ağızları*, Ankara: TDK yay.
- Gabain, A. Von (1988), *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara: TDK yay.
- Gülensoy, Tuncer (1988), *Kütahya ve Yöresi Ağızları*, Ankara: TDK yay.
- Gülsevin, Gürer (1997), *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Ankara: TDK yay.
- Günay, Turgut (1978), *Rize İli Ağızları*, Ankara: Kültür Bakanlığı yay.
- Hacıeminoğlu, Necmettin (1997), *Harezm Türkçesi ve Grameri*, İstanbul: İst. Ün. yay.
- Hacıeminoğlu, Necmettin (1996), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK yay.
- Hatipoğlu, Vecihe (1977), *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ankara: DTCF yay.
- Kalay, Emin (1998), *Edirne İli Ağızları*, Ankara: TDK yay.
- Kara, Mehmet (2000), *Türkmençe*, Ankara: Kültür Bakanlığı yay.
- Korkmaz, Zeynep (1994), *Bartın ve Yöresi Ağızları*, Ankara: TDK yay.
- Korkmaz, Zeynep (1977), *Nevşehir ve Yöresi Ağızları*, Ankara: DTCF yay.
- Korkmaz, Zeynep (1992), *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK yay.
- Olca, Selâhattin (1995/1), *Doğu Trakya Yerli Ağızı*, Ankara: TDK yay.

- Olçay, Selâhattin (1995/2), *Erzurum Ağzı*, Ankara: TDK yay.
- Özkan, Nevzat (1996), *Gagavuz Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK yay.
- Timurtaş, F. Kadri (1994), *Eski Türkiye Türkçesi*, İstanbul: Enderun Kitap Evi.
- Topaloğlu, Ahmet (1989), *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ötüken yay.
- Toparlı, Recep, *Kıpçak Türkçesi*, (Hanifi Vural ile), Sivas.
- Vardar, Berke (1988), *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, (B: Vardar başk. Komis-yon), İstanbul: ABC yay.
- Vural, Hanifi, *Kıpçak Türkçesi*, (Recep Toparlı ile), Sivas.
- Zeynalov, Ferhat (1993), *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi*, (Akt. Yusuf Gedikli), İstanbul: Cem yay.